

УДК 340.12

О. В. Грищук

ОКРЕМІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ ТА ПРИРОДНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. Проблема взаємозв'язку людини і права є однією з найбільш актуальних у філософії права. Вона включає в себе дослідження сутності, природи та призначення людини, її сучасного та майбутнього буття, а також особливостей буття права, розуміння його змісту та структури. Сьогодні право розглядається як невіддільне від форм буття людини, воно органічно вплетене в суспільні відносини і є ефективним засобом для задоволення потреб та інтересів людей.

Особливістю права є те, що воно, з одного боку, впливає із сутності людини, є результатом гармонізації її біологічного, соціального та духовного буття та формується в результаті діяльності, спрямованої на впорядкування суспільних відносин. З іншого боку, право формує ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування суспільства і держави. Отже, людина формує у своїй свідомості право як ідеальну модель, прагнучи водночас відповідати цій моделі. Такий взаємозв'язок на сьогодні можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства в цілому, конкретної людини і права як ефективного регулятора суспільних відносин. Саме тому важливим є дослідження підстав, які визначають високо значуще місце права у людському бутті. Справедливим видається шукати ці підстави в людській природі, а саме у духовній її складовій, що і визначає цінність людини, – людській гідності.

Тлумачення змісту людської гідності зазнало впливу різних факторів: позитивних (філософія, релігія, розвиток культури і цивілізації) та негативних (припинення людини, масові вбивства людей, тоталітарні, расистські та нацистські ідеології, а також збудовані на них політичні системи). Особливої гостроти питання людської гідності набуло після Другої світової війни, яка була найбільшою за людськими жертвами. Людська гідність у той час почала пов'язуватися з правами людини, що викликало так звану «революцію людської гідності». Права людини почали тлумачитись як такі, що покликані утверджувати людську гідність, високі духовні і моральні якості, а головне – захищати людину від сваволі державної влади.

У той час було зроблено успішну спробу надати універсального характеру ідеї гідності людини, закріпивши це спеціальними політичними і юридичними міждержавними і неурядовими механізмами. Світове співтовариство почало формулювати певні міжнародні стандарти і вимоги до держав, що пов'язані із забезпеченням мінімальних гарантій гідного існування і розвитку людини в будь-якому суспільстві. У цьому напрямі було прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів (зокрема, в рамках ООН), котрі визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод – головним обов'язком демократичної держави. Так, преамбула до Загальної Декларації прав людини (1948) закріплює положення про те, що визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості

та загального миру. Преамбули до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966) і Пакту про громадянські та політичні права (1966) проголошують, що всі права людини випливають із властивої людській особі гідності.

Це знайшло відображення і в Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави (ст. 3).

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню проблем людської гідності присвячені праці багатьох учених, які є представниками різних наук. Значний внесок у дослідження проблематики людської гідності зробили А. Анісімов, Л. Архангельський, Г. Бандзеладзе, Б. Безлепкін, А. Власов, М. Гуренко-Вайцман, В. Капіцин, А. Козловський, М. Козюбра, А. Ковлер, Є. Лукашева, С. Максимов, В. Малахов, М. Малєїн, М. Малєїна, І. Марогулова, В. Мархотін, М. Марченко, Є. Міхно, Т. Москалькова, В. Паращенко, М. Придворов, М. Проніна, П. Рабінович, А. Саїдов, С. Сливка, І. Солодкін, Р. Стефанчук, О. Тихомиров, С. Чернишова, В. Ященко та інші.

Серед зарубіжних вчених слід виділити F. Bartolomei, Th. Buergenthal, J.M. Cardoso da Costa, P. Czarny, F. Delperee, F. Fernandez Segado, J. Gajda, M. Gobert, M. Jablonski, J. Kozielski, B. Mathieu, F.J. Mazurek, M.J. Mejer, A.S. Mic, J. Miranda, J.W. Montgomery, I. Munch, M. Ossowska, M.L. Pavia, S. Retterer, P. Serna Bermudez, E. Soto Kloss, F. Sudre, K. Wojtyczek.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є дослідження людської гідності у її філософсько-правовому вимірі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людська гідність є абсолютною цінністю суспільства, що притаманна людині як істоті суспільній протягом усієї історії її існування та розвитку. Та й сам розвиток людини неможливий без її визнання вищою соціальною цінністю, що визначає необхідність поваги до неї, а отже, поваги її гідності та прав. На думку А. Власова, повага гідності людини «має характер відносин, що ґрунтуються на нормах права і моралі, на принципах свободи та взаємної відповідальності між державою, суспільством і особою, між різними особами та соціальними групами» [4, с. 7]. Громадянське суспільство на сьогодні є носієм таких цінностей. У свою чергу правова держава бере на себе зобов'язання з реалізації, забезпечення охорони і захисту гідності та прав людини.

Поняття гідності людини пов'язується в основному із цінністю людини та оцінкою її значення і місця в суспільстві та державі. Слід погодитися, що, власне, оціночний момент у вигляді моральної чи правової оцінки є суттєвим засобом впливу на поведінку людини, на основі якого «формується еталон вимог, що висувуються до дій людей у конкретній ситуації з конкретного приводу» [6, с. 80]. Ці вимоги стають особистими нормами дій лише у разі, коли вони забезпечуються перш за все внутрішнім переконанням людини в їх корисності, вигідності, цінності як для неї самої, так і для інших людей [8, с. 125].

Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, глибоко проникла у зміст права. Ознаки та якості, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу. У свою

чергу, людська гідність через систему соціальних зв'язків є вихідною у взаєминах між людьми і знаходить своє безпосереднє відображення у гідності кожної людини.

Висловлюються різноманітні судження про зміст поняття гідності, проте єдиного, однозначного визначення не пропонується. В.А. Блюмкін спеціально дослідив різноманітні тлумачення гідності і виявив декілька розумінь цього поняття. Під гідністю розуміють: цінність людини чи спільності людей; сукупність моральних якостей; усвідомлення власної цінності; почуття поваги до себе і зовнішній прояв гідності; вартість; цінність грошових знаків; титул, чин, звання [3, с. 144-147].

На думку В.М. Хвостова, під гідністю слід розуміти «розумність людини, її вище Я, здатне до вічного розширення і піднімаюче її вище всієї іншої емпіричної дійсності» [9, с. 165]. Вчений вважав, що щастя людина не зможе досягнути ніколи, але їй відкритий шлях до гідності. Цей шлях відповідає призначенню людини у світобудові.

Поняття гідності у юридичній літературі здебільшого розглядається у сфері моральної і правової свідомості. Так, С.Н. Братусь та О.А. Красавчиков поняття гідності визначають як відображення у свідомості громадянина його оцінки суспільством, тобто самооцінка особою її суспільної оцінки. Н.С. Малеїн вказує, що людина усвідомлює своє становище в суспільстві, колективі. Їй притаманні самоповага і потреба в повазі її іншими людьми. Ця внутрішня самооцінка власних якостей, здібностей, світогляду, свого суспільного значення і є гідністю. М.Й. Коржанський визначає гідність особи як право на громадську повагу, що ґрунтується на визнанні суспільством громадської цінності цієї особи. Він розглядає гідність як публічну цінність особи. Б.В. Здравомислов під гідністю розуміє повагу високих моральних якостей у самому собі [5, с. 76].

Сутність даних визначень виводиться з двох сфер: зі сфери емоційних переживань і сфери розумової діяльності індивіда, що характеризує, передусім, суб'єктивну сторону гідності. Як зазначає Н.А. Придворов, внутрішня, чи суб'єктивна, сторона, тобто усвідомлення людиною своєї гідності, включає в себе інтелектуальний, емоційний та вольовий моменти – усвідомлення людиною свого правового і суспільного положення, своєї моральної репутації, чутливість до суспільної думки, до суспільної оцінки своєї діяльності і своєї гідності, прагнення завоювати і підтримати хорошу репутацію й уникнути суспільного осуду. Включення вольових моментів пояснює явище самовиховання, саморегулювання, що мотивує вплив усвідомлення власної значимості на поведінку людини в суспільстві, в якому воно і проявляється назовні [7, с. 15].

Подібний підхід до вирішення даної проблеми знаходимо у праці Г.Д. Бандзєладзе, який вказує, що людська гідність складається з трьох елементів: мислення, почуття і волі. Зв'язок між цими елементами є настільки міцним, а єдність їх нероздільною, що реально вони окремо один від одного не уявляються. Тільки в абстракції можливий їх поділ і диференційований аналіз. Це свідчить про те, що кожна із цих здатностей має коріння в інших двох, і, незважаючи на їх феноменальні і функціональні відмінності, вони створюють змістовну органічну єдність. Така єдність виражається тріадою вищих людських цінностей: істини, краси і добра. Вказані цінності, взаємообумовлюючись, переходять одна в одну, і всі вони майже однаковою мірою є центральними, домінуючими і цілісними цінностями [1, с. 12].

У сфері правової свідомості поняття гідності виступає, передусім, як емоційне відношення людини до всієї сукупності юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується закріплення фактичного положення особи в суспільстві і державі: громадянство, правоздатність, права та обов'язки, принципи правового статусу. Ідея гідності особи в цій сфері виступає стрижневим елементом, орієнтуючи особу на правильний вибір лінії поведінки, на самостійність і вільне визначення власних вчинків, свого місця в суспільстві і державі.

На думку В. Бачініна, «гідність – це етична та природно-правова категорія, що означає цінність людської особи, що визнається як нею самою, так і її соціальним оточенням» [2, с. 283]. При цьому усвідомлення власної гідності є функцією загальної та правової культури людини. Воно є похідним від рівня розвитку її духовного «Я». Вчений зазначає, що природно-правова філософія підносить юридичну форму людської гідності до універсальних етичних максимів і є релігійним абсолютом. Для неї держава й особа, які в загальному соціальному розумінні співвідносяться як ціле і частина, виступають рівновеликими цінностями, як суб'єкти, зобов'язані ставитись один до одного з однаковою повагою, тобто в аксіологічному аспекті частина є за своєю гідністю еквівалентною цілому. Почуття власної гідності вибудовує самосвідомість особи як громадянина, котрий готовий відстоювати свої права і свободи перед зазіханням з боку держави. Крім того, саме почуття власної гідності, на думку дослідника, не дозволяє людині порушувати морально-правові норми.

Таким чином, поняття гідності людини пов'язується в основному із цінністю людини та оцінкою її значення і місця в суспільстві та державі. Саме оціночний момент у вигляді моральної чи правової оцінки є суттєвим засобом впливу на поведінку людини, на основі якого формуються еталон вимог, що висуваються до дій людей в конкретній ситуації з конкретного приводу. Ці вимоги стають особистими нормами дій лише у разі, коли вони забезпечуються перш за все внутрішнім переконанням людини в їх корисності, вигідності, цінності як для неї самої, так і для інших людей.

Коли ми говоримо про гідність конкретної людини, то, насамперед, ідеться про самооцінку (внутрішню оцінку) конкретної людини. Самооцінка – це судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні з певним еталоном, зразком. Можна сказати, що це внутрішня оцінка (суб'єктивне відображення) об'єктивно існуючої (схваленої домінуючою частиною суспільства) цінності людини. Самооцінка є формою вияву, центральним компонентом самосвідомості, тобто усвідомленням людиною себе самої як особистості: своєї діяльності як члена суспільства, стосунків з іншими людьми, рис характеру, дій, вчинків, їх мотивів, цілей, розумових, фізичних, моральних якостей. Людина самостійно набуває особисту (власну) гідність і може її втратити як у власних очах, так і в оцінці інших людей. Отже, із суб'єктивної сторони гідність людини – це внутрішня оцінка нею власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінуючою частиною суспільства моральній самосвідомості і готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування із цього приводу поваги з боку інших.

З об'єктивної сторони людська гідність притаманна кожній без винятку людині, безвідносно до її індивідуальних особливостей. Лише внаслідок того, що людина є біосоціодуховною істотою, вона вже наділена певною гідністю. Людська

гідність – це самоцінність та суспільна значимість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається існуючими суспільними відносинами, не залежить від людини і має бути рівною для всіх людей.

Людська гідність є первісною і визначальною для всіх інших соціальних, а також правових цінностей, зокрема свободи, справедливості та формальної рівності. Саме тому ми розглядаємо право як найважливішу ланку між ідеальною моральною свідомістю та суспільством. Воно повинно служити втіленню добра, обмеженню й виправленню зла і зумовлюватися справедливістю. Свобода, рівність і справедливість становлять у такий спосіб саму суть ідеї права.

Проблема людської гідності набуває особливого значення у царині природного права, яке є невід'ємним від форм буття людини. Воно органічно вплетене в суспільні відносини і є ефективним засобом регулювання відносин між людьми, координації їхньої діяльності, задоволення потреб та інтересів. Особливістю природного права є те, що воно, з одного боку, впливає із самої сутності людини, виникає і формується в результаті діяльності, спрямованої на впорядкування відносин між людьми, гармонізації між біологічними актами, соціальними вчинками та духовними діями людини. Тут потрібно враховувати, що головний акцент робиться саме на духовному діянні, не абстрагуючись при цьому від вітальних та соціальних компонентів, але вони беруться до уваги лише тією мірою, якою визначають зміст, структуру і спрямованість духовного діяння.

З іншого боку, природне право визначає ті умови і способи життєдіяльності, які об'єктивно необхідні для нормального існування людини, функціонування суспільства і держави. Тобто людина формує у своїй свідомості природне право як ідеальну модель і водночас прагне відповідати цій моделі. Тому такий взаємозв'язок та взаємовплив можна вважати вирішальною та визначальною умовою прогресивного розвитку суспільства в цілому, конкретної людини і природного права як ефективного регулятора суспільних відносин.

Права людини є формою виразу особистісної цінності (цінності для людини) природного права. Основним поняттям концепції прав людини є поняття невід'ємної, вродженої людської гідності, що походить із самої суті людства. Фактично наявні соціальні можливості людини визнаються її правами на протипагу існуючому юридичному статусу людини. Без цього певного протиставлення, без необхідності тлумачення соціальних можливостей із точки зору справедливого та ідеального питання прав людини втратило б свою актуальність. Сутність прав людини полягає у визначенні певного мінімуму загальнолюдських вимог до правового і соціального статусу людини, який є необхідним для її нормального існування. Це означає, що кожна людина мусить мати певний мінімум найбільш важливих для неї прав і свобод незалежно від громадянства, національної, релігійної, расової, статевої належності. У такому випадку у держави виникає обов'язок визнати права людини найвищою соціальною цінністю і, відповідно, закріпити їх у нормах позитивного права, а також надати їм державно-правової охорони та захисту. Таким чином, відбувається втілення норм природного права у діюче позитивне право.

Слід особливо наголосити, що право та суспільство окреслені та визначені передусім природою людини, особливостями її вітального, соціального та духовного буття.

Тобто не лише суспільство впливає на людину, а такою ж мірою і людина впливає на соціум. Неможливо досягнути сутності суспільства і права, не дослідивши особливості людської природи. Право є тим дзеркалом людської природи, в якому відбивається сутність людини, єдність її біологічного, соціального та духовного буття.

Саме буття визначає сутність людини, сутність природного права, окреслюючи при цьому його межі, а отже, визначає межі прав конкретної людини. При цьому застосовується принцип «бути у самому собі іншим – це первинний зміст ставлення до іншого». Тобто межею природних прав однієї людини стають права іншої людини, а обов'язок людини співвідносити свої дії з діями інших людей є необхідністю її нормального існування та життєдіяльності.

Буття людини є найбільш загальною категорією філософської антропології, що відображає всі прояви людини, її індивідуальні та родові ознаки. Хоча буття людини тимчасове і перехідне, світ у ньому набуває свідомості та вдосконалюється через розвиток людини. За своєю всезагальністю і методологією потенціалу буття людини надає змісту буттю світу. З переходом окремої людини в небуття світ пізнається іншою людиною в бутті наступних поколінь. Саме в нескінченній зміні поколінь полягає зміст життя людини як представника роду.

Оскільки буття людини є вищим ступенем буття світу, воно характеризується якісно новими, порівняно з природними, показниками (якостями). Виділяють біологічне, соціальне та буття людини як духовного феномена. Диференціація людського буття на окремі форми відкриває шлях до пізнання тих якісних особливостей людини, які, виростаючи з природних форм, якісно перевищують їх за багатством показниками. Тому виокремлення видів буття людини має значення вихідної методологічної засади розуміння змісту природного права.

Єдність біологічного і соціального буття стає можливою лише внаслідок наявності духовної складової в бутті людини. Ці форми буття людини лише в єдності можуть розкрити її сутність (природу). Розуміння людини як біосоціальної істоти з неминучістю вимагає визнання певного рівня цінності людини, але підставою такої цінності є не наявність біологічних ознак і не можливість групового існування (що притаманно і тваринам), а саме духовний елемент, який є специфічною, притаманною лише людині формою буття. Тому видається доцільним говорити саме про біосоціодуховну сутність людини як таку, що максимально характеризує людину у всіх формах її буття.

Висновки. Гармонійне існування людини можливо лише за умови єдності біологічних, соціальних і духовних складових у сутності людини, їх взаємообумовленості та взаємозалежності. Ми не можемо абстрагуватися від вітальних і соціальних компонентів, що є в кожному духовному діянні, але повинні враховувати їх лише тією мірою, якою вони визначають зміст, структуру і спрямованість духовного в людині, її цінності. Тобто сутність людини розкривається в єдності біологічних, соціальних і духовних складових. Саме з такого розуміння сутності людини слід виводити глибинну сутність природного права як такого, що: являє собою ідеальну форму регулювання відносин між людьми; моделює суспільні відносини на підставі вимог справедливості; існує у свідомості (правосвідомості) людей; знаходить вираз у правомірній поведінці людини, соціальних груп, усього суспільства; становить духовну основу позитивного права.

Коли йдеться про право (перш за все, природне), головний акцент робиться саме на духовній формі буття людини, оскільки саме в ній відображається цінність людини. Природне право має духовну першооснову і є засобом, котрий покликаний гармонізувати людину зокрема і суспільство в цілому. Духовне в людині сприймається нею як “Я”. Коли людина говорить про себе “Я”, то вона виділяє себе не лише від природи, але і від суспільства. Тобто свідомість людини є ставленням “Я” до світу, але таким ставленням, яке доведено до протиставлення, про яке “Я” знає. Духовність дозволяє людині усвідомити самоцінність власного «Я», значущість свого внутрішнього світу, зрозуміти свою унікальність, неповторність і поряд із цим причетність до універсальних начал буття, представлених у загальнолюдських цінностях культури і цивілізації.

Особливо велике значення має закріплення природного права, людської гідності та прав людини у позитивному праві та створення дієвих механізмів їх охорони і захисту. На цьому етапі формуються певні універсальні стандарти прав людини, які повинні бути рівними для кожної людини в конкретно-історичних умовах розвитку людства. Однак потрібно враховувати, що права людини є не лише універсальним, але й соціокультурним явищем, яке зумовлене національними, культурними, релігійними умовами існування людини, а також гуманістичними уявленнями конкретного суспільства і держави. Саме тому важливим є враховування особливостей гуманітарно-правового статусу людини через призму загальнолюдських цінностей у поєднанні з національними, культурними, релігійними умовами існування людини, а також з гуманістичними уявленнями суспільства і держави.

Література

1. Бандзеладзе Г.Д. О понятии человеческого достоинства / Г.Д. Бандзеладзе. – Тбилиси : Мецничеба, 1979. – 107 с.
2. Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права / В.А. Бачинин. – СПб. : Издательство «Юридически центр Пресс», 2006. – 1093 с.
3. Блюмкин В.А. Категории достоинства и чести в марксистской этике / В.А. Блюмкин. – М., 1964.
4. Власов А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации / А. Власов. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 344с.
5. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми : монографія / О.В. Грищук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
6. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность / Е.А. Лукашева. – М.: Юридическая литература, 1973.
7. Придворов Н.А. Достоинство личности и социалистическое право / Н.А. Придворов. – М.: Юридическая литература, 1977.
8. Рабинович П.М. Социалистическое право как ценность / П.М. Рабинович. – Львов : «Вища школа», 1985. – 167 с.
9. Хвостов В.М. Этика человеческого достоинства: Критика пессимизма и оптимизма. – 3-е изд. – М. : КомКнига, 2007. – 176 с.

Анотація

Грищук О. В. Окремі філософсько-правові аспекти взаємозв'язку людської гідності та природного права. – Стаття.

У статті досліджуються філософсько-правові аспекти взаємозв'язку людської гідності та природного права. Природне право розглядається як таке, що має духовну першооснову і є засобом, котрий покликаний гармонізувати людину і суспільство. При цьому особливо велике значення має закріплення людської гідності та природного права у позитивному праві та створення дієвих механізмів їх охорони та захисту.

Ключові слова: людська гідність, природне право, позитивне право.

Аннотация

Гришук О. В. Отдельные философско-правовые аспекты взаимосвязи человеческого достоинства и естественного права. – Статья.

В статье исследуются философско-правовые аспекты взаимосвязи человеческого достоинства и естественного права. Естественное право рассматривается как такое, что имеет духовную первооснову и является средством, призванным гармонизовать человека и общество. При этом особое значение имеет закрепление человеческого достоинства и естественного права в позитивном праве и создание действенных механизмов их охраны и защиты.

Ключевые слова: человеческое достоинство, естественное право, позитивное право.

Summary

Gryshchuk O. V. Selected philosophical and legal aspects of the relationship of human dignity and natural law. – Article.

In the article probed philosophical-legal aspects of intercommunication of dignity of human person and natural law. A natural law is spiritual principle which must bring a man over and society to harmony. Thus, fixing of dignity of human person, natural law in a positive law and creation of effective mechanisms of their guard and defense has an important value.

Key words: dignity of human person, natural law, positive law.

УДК 340.12

В. В. Завальнюк

АНТРОПОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ПРАВА

Мало яку іншу тему висвітлено в науковій літературі так ґрунтовно й водночас суперечливо, як правову культуру. Сьогодні на основі правових, соціологічних, філософських, антропологічних та інших підходів до визначення правової культури вироблено більше 250 її дефініцій.

Правова культура – унікальне явище, особливий зріз, аспект правового життя суспільства, що віддзеркалює рівень і ступінь накопичених правових цінностей, тих особливостей права та юридичної техніки, які належать до духовної культури, правового прогресу.

Зауважимо, що правову культуру можна розглядати як властивість людини – суб'єкта історичного процесу, оскільки культуру ми оцінюємо залежно від того, наскільки вона сприяє чи заважає вияву людського в процесі діяльності людей, є результатом або засобом їхньої самореалізації й забезпечення прогресивного розвитку. При цьому кожна людина виступає як об'єктом культурних впливів із боку оточуючих її людей, так і активним суб'єктом таких впливів. Правова культура є особливим розумінням правового життя, охоплює всі його сторони, що зумовлює першочергове значення теоретико-прикладних досліджень у галузі правової культури.

З позицій антропологічного підходу культура в цілому розуміється як сукупність благ, створених людиною, на відміну від природних благ. Соціологічний аналіз дозволяє трактувати означене поняття як компонент суспільного життя у вигляді сукупності духовних цінностей. Культура розглядається як певний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, які історично склались.